

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Bachelorscriptie

Taal- en Letterkunde: Engels – TFL

‘Is er dan niemand die luistert?’¹

Over de bijdrage van jeugdliteratuur aan een positieve beeldvorming rond dementie.

Liza Renders

Promotor: Vanessa Joosen

Assessor: Anke Brouwers

Universiteit Antwerpen

Academiejaar 2014-2015

¹ Uit *Mare en de dingen* (Mortier en Vermeire 2009: [21])

Ondergetekende, Liza Renders, student Taal- en Letterkunde verklaart dat deze scriptie volledig oorspronkelijk is en uitsluitend door haarzelf geschreven is. Bij alle informatie en ideeën ontleend aan andere bronnen, heeft ondergetekende expliciet en in detail verwezen naar de vindplaatsen.

Antwerpen, 21 mei 2015

Handtekening

VOORWOORD

Eerst en vooral wil ik graag professor Vanessa Joosen, mijn promotor, bedanken. Het was dankzij het enthousiasme waarmee zij het keuzevak ‘Jeugdliteratuur’ aan de Universiteit Antwerpen doceerde vorig jaar dat mijn interesse voor dit onderzoeksveld nog meer werd aangesproken. Zelfs van zo een aard dat ik mijn bachelorscriptie en mijn stage voor de opleiding Theater-, Film- en Literatuurwetenschap in dit teken heb gezet. Ook het idee om over dementie te schrijven kwam voort uit de onderwerpen die professor Joosen voorgesteld heeft en het opzoekwerk dat ik deed voor de paper van het vak ‘Jeugdliteratuur.’ Professor Joosen heeft mij daarenboven gesteund en geholpen tijdens het proces dat aan deze bachelorscriptie vooraf ging.

Ten tweede ben ik de bibliotheek van de Universiteit Antwerpen dankbaar voor het openstellen van hun collectie en de hulp bij het afleveren van bronnen van buitenaf. Ook de openbare bibliotheek in Veurne voor het vele uitlenen van de primaire werken die ik nodig had.

Ook wil ik graag Sabinne Verstraete, Anke Verschueren, Yvonne Staal en Nick Van deneynde bedanken voor het nalezen van (delen van) dit werk en hun suggesties. Tot slot ook een bedanking voor familie en vrienden die mij geholpen en gesteund hebben.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	3
INLEIDING	7
1. WAT IS DEMENTIE EN HOE WORDT DE ZIEKTE HIER BENADERD?	8
DEMOGRAFISCHE VERANDERINGEN.....	9
KINDERBOEKEN EN DEMENTIE.....	11
2. HET BELANG VAN POSITIEVE BEELDVORMING	13
AGEISM	13
BEELDVORMING ROND DEMENTIE	16
3. TOEPASSING JEUGDLITERATUUR	19
POSITIEVE INGESTELDHEID VAN KINDEREN	20
<i>Gedeelde frustraties</i>	21
<i>Omkerende rollen</i>	25
INVLOED VAN MEDIA OP KINDEREN	28
BESLUIT	31
OPMERKINGEN	33
BIJLAGE	34
BIBLIOGRAFIE	35

INLEIDING

Dementie heeft een slecht imago. Onze vergrijzende maatschappij is er bang voor, en dat zou wel eens aan de beeldvorming rond dit onderwerp kunnen liggen. Dat halen Baldwin Van Gorp en Tom Vercruyssen, beiden deel van de onderzoekseenheid voor mediastudies aan de KULeuven, aan in hun onderzoek naar de manieren waarop dementie in de media verschijnt (2012). Ook Margaret Morganroth Gullett, een belangrijke cultuurcritica, gaat in deze opvatting mee (2011). Allen ijveren ze voor een positievere beeldvorming rond dementie. Het zijn de werken van deze theoretici die een rode draad zullen vormen door dit werk heen. De vraag die ik me in deze bachelorscriptie zal stellen is de volgende:

Wat is of kan de bijdrage zijn van jeugdliteratuur in de strijd naar een positievere beeldvorming rond dementie?

Daarbij bekijk ik eerst en vooral wat dementie is en wat het betekent in onze huidige samenleving, alsook de status van dementie in kinderboeken. In het tweede deel tracht ik aan de hand van bovengenoemde secundaire literatuur uit te leggen waarom een positieve beeldvorming zo belangrijk is. Het derde deel is een toepassing van de eerste twee delen op jeugdliteratuur. Voor die toepassing doe ik verder beroep op de theoretische achtergrond die ik uit het boek *Uitgelezen Jeugdliteratuur: ontmoetingen tussen traditie en vernieuwing* haal dat door Vanessa Joosen en Katrien Vloeberghs in 2008 werd samengesteld. Ten slotte zullen ook drie primaire boeken aan bod komen; *Mare en de dingen* door Kaatje Vermeire en Tine Mortier (2009), *De ogen van Sitting Bull* door Mireille Geus (2011) en *De geheimzinnige sleutel* door Sarah Moore Fitzgerald (2013). Ik tracht een antwoord te vinden waarbij ik rekening houd met de aard van het medium én de ontwikkelingen in onze hedendaagse samenleving.

1. WAT IS DEMENTIE EN HOE WORDT DE ZIEKTE HIER BENADERD?

Apart from the pressure resulting from forecasts about an increase in the number of people living with dementia, it is one of the conditions people fear most. (Van Gorp en Vercruysse 2012, 1274)

Vaak wordt naar dementie verwezen als een ziekte waarbij je van pijn wordt gespaard omdat je je daarvan niet bewust zou zijn. Niets is minder waar. Dat zou namelijk impliceren dat er bij dementie sprake is van een compleet verlies van zelfbewustzijn. Getuigenissen van mensen die lijden aan dementie verklaren echter dat het zelfbewuste aspect van de achteruitgang net hetgeen is wat de ziekte zo pijnlijk maakt (Bitenc 2014, 305-6).

Dementie is een neurodegeneratieve ziekte (Bitenc 2014, 308) waarbij geheugenverlies het bekendste symptoom is. Andere symptomen die vaak voorkomen zijn gemoedswisselingen, communicatie problemen (problemen bij het praten, schrijven en lezen) (Malloy 2009, 110), persoonlijkheidsstoornissen, beoordelingsproblemen, enz. (Gezondheidsplein april 2015). De ziekte verloopt volgens een aantal stadia. Mensen met de diagnose van dementie gaan met andere woorden geleidelijk aan achteruit. Het eerste stadium, ‘voorstadium dementie,’ is een stadium dat zich eigenlijk afspeelt voordat er echt van dementie kan gesproken worden, er zijn slechts enkele symptomen zichtbaar. Het voorstadium wordt gevolgd door het ‘beginstadium’ van dementie. De symptomen uit het eerste stadium verschijnen nu geleidelijk aan op de voorgrond, dit begint de dementerende zelf ook te merken met alle mogelijke frustraties tot gevolg. Vervolgens komt het ‘middenstadium’ van dementie, de symptomen zijn nu zo duidelijk aanwezig dat het dagelijkse leven niet meer als voorheen beleefd kan worden. We spreken hier van matige en ernstige dementie. In het vierde en laatste stadium gaat de persoon met dementie sterk achteruit en is constante begeleiding noodzakelijk. Dit laatste stadium duurt zo’n vier à zes jaar en leidt uiteindelijk direct of indirect tot een vaak vroegtijdige dood (Gezondheidsplein april 2015).

De term ‘dementie’ is overkoepelend voor allerlei verschillende vormen. De ziekte van Alzheimer is met 70% de meest voorkomende vorm, hierbij zorgt het verlies van zenuwcellen

ervoor dat de hersenen steeds minder goed gaan functioneren. De tweede meest voorkomende vorm wordt veroorzaakt door aderverkalking in de bloedvaten van de hersenen, wat uiteindelijk resulteert in het afsterven van hersenweefsel met vasculaire dementie als gevolg (Gezondheidsplein mei 2015). Verder bestaan ook: Lewy body dementie, Parkinson dementie (Gezondheidsplein mei 2015) en Young Onset Dementia (Bakker 2013, 1).

In mijn scriptie zal ik enkel verwijzen naar dementie als overkoepelende term om verschillende redenen. Ten eerste is dit werk niet van medische aard en is een duidelijk en gedetailleerd onderscheid tussen de verschillende vormen geen prioriteit. Ten tweede gebruiken verschillende bronnen verschillende termen en wil ik graag verwarring en onregelmatigheden voorkomen bij de combinatie van secundaire literatuur. Ik wil echter wel de opmerking maken dat ik geen rekening zal houden met Young Onset Dementia, de vorm van dementie die voorkomt bij mensen jonger dan 45 of 65 jaar, verschillend per theoreticus (Bakker 2013, 8), om de eenvoudige reden dat de nadruk hier ligt op grootouders die aan de ziekte lijden. Met andere woorden, wanneer naar dementie verwezen wordt, wordt geen specifieke vorm bedoeld, maar dementie als overkoepelend gegeven met uitzondering van dementie bij mensen die de derde of vierde leeftijd nog niet hebben bereikt.

DEMOGRAFISCHE VERANDERINGEN

Tijdens de vorige eeuw zijn er op demografisch vlak heel wat zaken veranderd, ook wat betreft dementie en attitudes tegenover ouderdomsziekten en ouderen in het algemeen. Perla Werner, professor in sociale gezondheidszorg en Ariela Lowenstein, professor in aging studies, halen aan dat de demografische veranderingen van de vorige eeuw ervoor gezorgd hebben dat er een stijgend aantal kinderen en volwassenen opgroeien met ten minste één grootouder. Bovendien, zeggen ze, hebben technologische en medische vooruitgangen het aantal jaren dat iemand met dementie kan leven, verlengd. Op die manier zijn heel wat kinderen en volwassenen, direct of indirect, betrokken bij de zorg voor een grootouder die aan dementie lijdt. (2001, 116).

In onze hedendaagse samenleving krijgen we te maken met een almaar vergrijzende bevolking. Onze maatschappij kent hoe langer hoe meer comfort en ook de wetenschap zorgt op regelmatige basis voor een ontdekking die de kwaliteit van het leven kan verbeteren. Dat zorgt ervoor dat de levensverwachting almaar stijgt. Dit ligt aan de basis van demografische

verandering die plaatsvonden in de vorige eeuw (Werner en Lowenstein 2001, 116). Op de website van Alzheimer International staat onder ‘statistics’ te lezen dat wereldwijd in 2013 reeds 44,4 miljoen mensen de diagnose van dementie hebben gekregen (2015). Dat aantal, zo wordt verwacht, zal alleen maar blijven stijgen. Naar schatting zullen in 2050 meer dan 135 miljoen mensen de diagnose hebben gekregen (Alzheimer’s Disease International 2015).

Margaret Morganroth Gulette beschrijft in het achtste hoofdstuk van haar boek *Agewise Fighting the New Ageism in America* het verloop van de opvattingen tegenover dementie in de heersende ideologie. Zo haalt ze aan dat er voor 1900 minder angst heerste voor fysieke en mentale achteruitgang door ouderdom dan vandaag. Dit zou deels te wijten zijn aan zekere hiërarchie gebaseerd op leeftijd die toen nog gold. (Gulette 2011, 175). Voor het begin van de 20ste eeuw was dementie bovendien minder gekend dan nu, het bleef daardoor aan de rand van de literaire discussie. Een reden daarvoor is dat van het begrip dementie tot dan geen karakteristieke symptomen waren gedetecteerd. Dementie was de geestesziekte van de waanzin (Kuhlmey en Kuhlmey 2013, 270). Dat hangt samen met het gegeven dat de geest nog niet was gemedicaliseerd. Wanneer dat later wel gebeurde werd ‘geest’ gereduceerd tot ‘brein,’ eigenschappen van die geest werden fysieke plaatsen in de hersenen. Het brein, en zeker ook het geheugen, kregen hierdoor hoe langer hoe meer de aandacht van allerlei wetenschappers (Gulette 2011, 177). Sinds 1980 vormt dementie wel een focuspunt van mentale gezondheid, gerontologie, biomedische wetenschappen, publiek beleid en populaire vrees (Gulette 2011, 178). Ook de informatie over dementie die voor kinderen beschikbaar is kreeg een boost in de jaren 1980 en 1990 (Manthorpe 2005, 306). Rond 1990 kreeg dementie heel wat angstopwekkende connotaties, ‘the Age of dementia,’ is volgens Gulette aangebroken, ‘We are turning into a hypercognitive and frightened people.’ (2011, 179). Ook doctorandus Rebecca Anna Bitenc verwijst naar ‘the disease of the century’ (2012, 305).

Dementie is dus een onderwerp dat in de vorige eeuw evolueerde van een ongekend gegeven naar één van de grotere bezorgdheden van onze samenleving. Dat wordt onder andere bewezen door het feit dat het alomtegenwoordig is in zowat alle media; tijdschriften, kranten, blogs, cinema, radio, televisie en zelfs opera (Bitenc 2012, 305). Slechts enkele jaren geleden (2009) schreef Christopher A. Vassilas het volgende:

There is an increasing awareness among the general public of the terms dementia and Alzheimer’s disease and of how these illnesses manifest themselves. This recognition has been reflected in the arts (102)

waarmee hij deze tendens bevestigt. Op de populaire film- en serie database IMDb.com zijn maar liefst 218 resultaten te vinden onder het sleutelwoord ‘dementia’ waarvan bijna de helft gedateerd zijn in het jaar 2010 en later (2015). Dit bewijst ook dat de demografische veranderingen ingeburgerd zijn in populaire cultuur.

Ondanks deze alomtegenwoordigheid van dementie in de media, is de representatie ervan nog niet wat ze volgens sommige onderzoekers zou moeten zijn. Onder meer Rebecca Anna Bitenc (2012), Jill Manthorpe (2005), Margaret Gulette (2011), Patrick De Rynck (2011) en Baldwin Van Gorp en Tom Vercruyse (2012) halen aan dat in onze samenleving en de media een overwegend negatieve gedachtegang heerst tegenover dementie. Dat willen ze graag anders zien door positieve beeldvorming aan te sporen. Ze willen het taboe en de angst die met dementie worden geassocieerd schrappen. Er komen dus uit verschillende hoeken stemmen op die strijden voor een dementievriendelijkere samenleving.²

KINDERBOEKEN EN DEMENTIE

Verschillende theoretici die schrijven over grootouders in jeugdboeken vangen aan met de bemerking dat er nooit zoveel grootouders en zelfs overgrootouders waren. Robert M. Beland en Terry L. Mills, professoren aan de Universiteit van Florida, merken dit op voor de Verenigde Staten: “It is estimated that approximately 94% of all older adults occupy the social role of grandparent and 50% are great-grandparents” (2001, 639). Geoff Fenwick en Angela Morrison, uit het departement ‘Education, Community Studies and Social Sciences’ aan Liverpool John Moore University, tonen aan dat in het Verenigd Koninkrijk een groeiend aantal kinderen overgrootouders hebben (2001, 127), Pat Pinsent, senior onderzoekster aan het nationale centrum voor onderzoek in jeugdliteratuur in het Verenigd Koninkrijk, sluit zich hierbij aan (2003, 41).

Kinderen komen met andere woorden gemakkelijker en vaker, al dan niet op een onrechtstreekse manier, in contact met dementie in hun (directe) omgeving (Werner en Lowenstein 2001, 116). Dat zou er voor moeten zorgen dat ook in kinderboeken het thema geregeld wordt aangeaan, omdat kinderboeken van groot belang kunnen zijn bij het

² Dit komt later uitgebreider aan bod in ‘Beeldvorming rond dementie.’

aanbrengen van nieuwe en moeilijk te verwerken zaken. Zo meende John Locke, een zeventiende-eeuwse filosoof dat “kinderen een les sneller en beter onthouden als ze op een onderhoudende manier wordt aangeboden” (Joosen en Vloeberghs 2008, 13). Kinderboeken staan in voor die onderhoudende manier. Een grootouder met dementie die plots van alles begint te vergeten kan voor een kind zeer beangstigend zijn, zeker als je weet dat dementie ook door volwassenen meer gevreesd wordt dan andere ziektes zoals kanker (Peel 2014, 890). Een kinderboek kan het onderwerp op een ontspannen manier bespreekbaar maken, iets wat een ‘gewoon’ gesprek misschien niet kan. Kinderen krijgen een verhaal voorgeschoteld waarin een situatie wordt afgebeeld die gelijkaardig is aan wat ze zelf met hun grootouders meemaken of zullen meemaken in de toekomst. Dat kan andere vragen bij hen opwekken en na het lezen zullen ze ook meer geneigd zijn deze te stellen. Dit behoort allemaal tot één van de drie functies van jeugdliteratuur, namelijk de didactische functie. “In de laatste vier decennia is de klemtoon in steeds grotere mate op [die] functie gaan liggen” (Joosen en Vloeberghs 2008, 14). Dat neemt niet weg dat de andere twee functies, de ontspannende en esthetische (Joosen en Vloeberghs 2008, 13), ook kunnen gelden voor kinder- en jeugdboeken over dementie. In het prentenboek *Mare en de dingen* (Mortier en Vermeire 2009), dat ik later in deel drie samen met twee andere jeugdboeken zal analyseren, staan bijvoorbeeld prachtige prenten die de esthetische functie zeker kunnen vervullen. Een voorbeeld daarvan is in bijlage terug te vinden. Ook de ontspanningsfunctie kan zeker tot stand komen wanneer je bijvoorbeeld de boeken leest zonder dat je in je (onmiddellijke) omgeving met dementie te maken krijgt. En zelfs als dat wel het geval is kan je plezier beleven aan het lezen ervan, maar dat is natuurlijk subjectief.

Al het voorgaande in achtning genomen, is het niet ondenkbaar dat dementie een plaats kent in kinderboeken. En dat is zeker het geval. Na ‘dementie’ als zoekterm in gegeven te hebben op het Centraal Bestand Kinderboeken verschijnen 147 treffers (2015). Maar ook een snelle opzoeking van de term ‘dementie’ via de site boekenzoeker.org van de Nederlandse Taalunie, Stichting Lezen Nederland en Stichting Lezen Vlaanderen levert een aantal resultaten op: drie resultaten voor de leeftijdscategorie nul tot acht jaar; vijf resultaten voor de categorie acht tot twaalf jaar; eentje voor die van twaalf tot vijftien en vier voor de laatste categorie tot achttien jaar (2015). Deze getallen lijken niet echt hoog, maar er moeten zeker een aantal bemerkingsen bij gemaakt worden. De Boekenzoekers bevatten enkel boeken in het Nederlands of vertaald naar het Nederlands, en lang niet alle bestaande werken krijgen een plaats op de site.

2. HET BELANG VAN POSITIEVE BEELDVORMING

[T]he problem of dementia is seemingly made worse by the negative regard in which the illness is held by society and which favours long-term stigmatization. (Van Gorp en Vercruysse 2012, 1279)

We moeten verdraagzamer zijn, daar zijn 78% van de Vlamingen die deelnamen aan het onderzoek *De Foto van Vlaanderen* dat de nieuws- en studiedienst van VRT uitgaf naar aanloop van de verkiezingen in 2014, het mee eens (deredactie 2014, 21). Een algemene gedachte die met andere woorden door heel wat Vlamingen wordt gedeeld. De media kan een belangrijke rol spelen in de perceptie van bepaalde onderwerpen, en van onze samenleving een meer of minder verdraagzame versie helpen maken.

Ik vang dit hoofdstuk aan met de vorm van discriminatie tegenover ouderen, ageism, zo genoemd naar analogie met andere vormen van discriminatie zoals racisme en seksisme (Arellano 2001, 29). Ten eerste gaat het in deze scriptie enkel om dementie bij ouderen³, en betrek ik om die reden de discriminatie die bestaat tegen deze groep mensen mee in mijn bachelorscriptie. Het zou daarenboven fout zijn om ageism buiten beschouwing te laten aangezien de negatieve houding tegenover dementie niet los kan gezien worden van de negatieve houding tegenover verouderen in het algemeen. Dementie en verouderen op een natuurlijke manier worden, vaak foutief, aan elkaar gelijk gesteld (Gulette 2011, 36), daarom worden de gevreesde kenmerken van dementie ook aan verouderen verbonden. De angst tegenover dementie komt dus ook voort uit de nadruk op jong zijn in onze maatschappij.

AGEISM

Zoals hierboven aangehaald is ageism de vorm van discriminatie tegenover ouderen. De term werd uitgevonden door Robert Butler in 1969. Hij omschreef het toen als volgt: “prejudice by one age group toward other age groups” (243). Dat uit zich in onze

³ Zie pagina 9.

maatschappij op verschillende manieren, bijvoorbeeld het feit dat vele oudere mensen geen werk vinden of worden ontslagen omdat ze te oud zijn (Gulette 2011, 1). Maar ook andere, meer subtiele, aspecten gelden als bewijs dat oud worden taboe is en niet aanvaard wordt door onze samenleving. Neem nu de fixatie op jong zijn en dat blijven. Er worden miljoenen verdiend aan medicijnen en andere anti-aging producten en operaties (Gulette 2011, 9). Deze twee zaken bewijzen dat we zowel op het vlak van prestaties als op het vlak van uiterlijk gericht zijn op een jong publiek. Bedrijven willen enkel jonge mensen aannemen en mensen die ouder worden willen er alles aan doen om dat zo lang mogelijk uit te stellen. Ook de wetenschap blijft op zoek gaan naar manieren om het verouderingsproces te vertragen, of zelfs te verlaten. Op regelmatige basis verschijnt er in de krant of op het nieuws een artikel over een belangrijk onderzoek dat een doorbraak zou kunnen betekenen om verouderen tegen te gaan. Zo verscheen er enkele weken geleden (3 mei 2015) nog een artikel in *De Morgen*: “Wetenschappers hebben een code gekraakt om cellen jong te houden.” In het artikel wordt verteld dat een baanbrekend onderzoek, als wat de wetenschapper Juan Carlos Izpisua Belmonte verklaart correct is, het verouderingsproces zal doen vertragen of zelfs omkeren. Een eerste stap naar een langer leven. Uiteraard zijn er nog allerlei voorwaarden aan verbonden en moeten de medische en wetenschappelijke technieken nog heel wat beter vooraleer de wetenschappers dit van naderbij bij mensen kunnen gaan testen (De Morgen 2015).

Amelia DeFalco, postdoctoraal onderzoekster aan McMaster Universiteit haalt in de intro van haar boek *Uncanny Subjects; Aging in Contemporary Narrative* aan dat de twintigste en eenentwintigste eeuw belangrijk zijn voor het herzien van verouderen, de nooit voorafgegane stijging van een oudere bevolking heeft er voor gezorgd dat ook de aandacht voor deze leeftijdsgroep is gestegen (DeFalco 2010, 1). DeFalco haalt verder aan dat de obsessie met jeugd die in onze maatschappij geldt ervoor zorgt dat de groeiende populatie aan ouderen wordt overschaduwed:

Efforts to combat the signs of aging have never been stronger, or more lucrative; a cultural obsession with youth eclipses a growing aging population, furthering the contradictory position of the aging subject as culturally masked and erased, sequestered into institutions for the aged, and, at the same time, visibly present and pathologized. (DeFalco 2010, 1)

Dat zorgt er volgens haar voor dat de kloof tussen de jeugd en ouderen enkel nog maar groter wordt. Wat Gulette in haar intro aanhaalt sluit daarbij aan. Zij is namelijk van mening dat ageism niet enkel een invloed uitoefent op het leven van ouderen, maar dat ageism ook zogenaamde ‘basislessen’ ondermijnt in de opvoeding van kinderen. Daarmee bedoelt Gulette dat kinderen en jongeren allerlei stereotypen zullen horen en waarschijnlijk ook voor waarheid zullen aannemen (Gulette 2011, 6).

Het is dus belangrijk dat stereotiepe beelden rond verouderen niet alomtegenwoordig zijn in de leefwereld van kinderen. Dat werd ook bevestigd in een aantal artikels uit de late jaren ‘90. Professor Mary Dellmann-Jenkins en Lisa Yang schrijven dat een accurate afbeelding van leeftijd gerelateerde kenmerken zeer belangrijk is omdat besef van leeftijdsverschillen op zeer jonge leeftijd vorm krijgt (1997, 96). Ook Patricia Crawford, professor in vroege kindertijd en taal, literatuur en culturele programma’s, wijst op het feit dat oudere leeftijd in kinderboeken op een accurate en dus op verscheidene manieren moet worden weergegeven, omdat kinderen beïnvloed worden door wat ze in kinderboeken te zien krijgen (Crawford 1996, 3), ze zegt ter conclusie namelijk:

Children should have the opportunity to read about gray-haired grandmothers who bake cookies and bald-headed grandfathers who tell funny stories and go fishing. However, children should also have the opportunity to read stories that include positive images of many different kinds of grandparents who engage in a variety of activities. (Crawford 1996, 8)

Zowel Crawford als Dellmann-Jenkins en Yang, komen in hun artikels echter tot de conclusie dat deze weergave beter is in het recentere deel van de primaire literatuur die zij onderzochten; respectievelijk boeken uitgegeven tussen 1988 en 1995 (Crawford 1996, 5), en tussen 1984 en 1995 (Dellmann-Jenkins en Yang 1997, 98). Dellmann-Jenkins en Yang onderzochten hoe ouderen in beeld worden gebracht in jeugdliteratuur die prijzen hadden gewonnen, Crawford trachtte het algemene plaatje te bekijken.

Een paar decennia geleden werden dus stappen ondernomen om oudere leeftijd op een ‘betere’ manier in beeld te brengen omdat het besef van het belang daarvan naar boven kwam. Ook het belang van die representatie in media vorm gegeven voor kinderen werd daarbij niet over het hoofd gezien. Maar, zoals ik eerder al vermeldde, worden ouderdomsziekten vaak genegeerd in media voor het grote publiek. Die zijn namelijk taboe. De focus in deze

verhandeling ligt op dementie, misschien wel de ouderdomsziekte waar het meest rond te doen is geweest, een onderdeel van hele ageism-spectrum.

BEELDVORMING ROND DEMENTIE

Hoewel dementie steeds belangrijker wordt in onze vergrijzende maatschappij is nog niet veel onderzoek gedaan naar dementie in literatuur. De academische bronnen die te vinden zijn kunnen teruggebracht worden op enkele onderzoekers waaronder Jill Manthorpe, professor sociaal werk aan het King's College in Londen. Dementie in media in het algemeen heeft iets meer aandacht genoten. Nu zou de media enkel het negatieve beeld dat in de maatschappij over dementie bestaat versterken (Carbonnelle et al. 2009, 27). Tussen 2008 en 2011 gaf de Koning Boudewijnstichting een hele reeks aan publicaties uit onder de naam *Naar een dementievriendelijke samenleving*, die als doel hebben de bewustwording rond dementie te vergroten. Patrick De Rynck schreef één van deze publicaties waarin hij uitnodigt om anders te communiceren over dementie, hij is van mening dat de huidige sociale constructie rond dementie ingrijpende gevolgen heeft:

Mensen worden vaak herleid tot hun aandoening, en de aandoening in de laatste fase. Terwijl dementie doorgaans traag evolueert en er tussen de diagnose en eindfase jaren liggen. Mensen met dementie zelf komen nauwelijks aan het woord: er wordt over hen gecommuniceerd... De ziekte neemt de macht, het individu verdwijnt. Dat zwarte beeld schaadt de levenskwaliteit van mensen met dementie en hun naasten (De Rynck 2011, 10).

Baldwin Van Gorp en Tom Vercruyssen deden binnen dit kader onderzoek naar de manieren waarop dementie in de media verschijnt aan de hand van een framing analyse (2012, 1275). Dat resulteerde uiteindelijk in zes frames, en zes counterframes. Vijf van de zes frames ervaren ze als negatief en zelfs de zesde, zogenaamde positieve frame, geloof in de wetenschap, bleek bij nader inzien toch niet zo positief. Dit frame biedt namelijk wel een toekomstperspectief maar impliceert vaak het verliezen van de identiteit voor mensen met dementie omdat deze worden beschouwd als patiënten en gereduceerd worden tot een dossier (Van Gorp & Vercruyssen 2012, 1276). De andere frames zijn: het verlies van het mens-zijn doordat dementie de geest zou overnemen, dementie als een vijandige indringer die je leven overhoop haalt, angst voor de dood, de rollen omgedraaid, wat van mensen met dementie

kinderen maakt en de nadruk op lijdende omgeving (De Rynck 2011, 21-22). Van Gorp en Vercruyssen gingen vervolgens op zoek naar alternatieve frames die dementie op een andere, meer genuanceerde, manier benaderen (2012, 1275). Voor ‘geloof in de wetenschap’ werd dat veroudering als variant op het natuurlijk proces van veroudering, dementie wordt dan niet omschreven als ziekte, de mensen niet als patiënten. In plaats van een verlies van het mens-zijn ligt de nadruk op het mens-blijven en de vijandige indringer wordt een vreemde reisgezel. De focus van de angst voor de dood verschuift naar een carpe diem-houding. Er wordt gesproken over een terugkeer naar de kindertijd in plaats van kinderlijke mensen en ten laatste spreken ze over een kans om voor mensen te zorgen en niet over een lijdende omgeving. (De Rynck 2011, 23-4). Uiteraard is het niet de bedoeling de ziekte te banaliseren, het blijft een aandoening die, vooral in het laatste stadium, veel van de mensen vergt. Ook komen bij het proces heel wat frustraties kijken.

Heel wat elementen uit de tijdsgeest, zeker wat betreft gezondheid, krijgen vorm door de manier waarop ze in de media komen. “Populaire media is een belangrijke culturele site die publieke bewustwording over gezondheidsproblemen zowel creëert als reflecteert” (Peel 2014, 886). Een duidelijk voorbeeld van het aanwakkeren van de bewustwording rond dergelijke maatschappelijke thema’s door de media in Vlaanderen zijn de projecten van ‘Music for Life.’ Een week lang zamelen de presentatoren van Studio Brussel geld in voor goede doelen. Tot twee jaar geleden had de week één thema, bijvoorbeeld weeskinderen die hun ouders verloren hebben aan aids, in 2010, en malaria in 2009 (deredactie 2010). Ook dementie kwam aan bod, in 2012. Bij die editie was niet het geld inzamelen het belangrijkste doel maar het sensibiliseren:

Dementie is de grootste zorguitdaging voor de toekomst. De kans dat iemand dementie krijgt is op dit moment één op vijf. In Vlaanderen hebben meer dan 100 000 mensen dementie. In heel België zijn dat er 165 000. Drie keer meer mensen komen rechtstreeks of onrechtstreeks in contact met dementie. Niet alleen mantelzorgers, maar uiteraard ook familie en vrienden... En toch is de aandoening in onze samenleving amper bespreekbaar. Met Music for life 2012 wil Studio Brussel dat taboe doorbreken. (Vrt. 2012).

Door de grote belangstelling die dit project elk jaar met zich meebrengt wordt er door brede lagen van de bevolking even stil gestaan bij thema’s waar anders niet bij stil gestaan zou worden, of toch zeker in mindere mate. Ook andere gebeurtenissen hebben er in het

verleden in Vlaanderen voor gezorgd om dementie even op de agenda van de media te zetten. Hugo Claus, bijvoorbeeld, die met dementie leefde koos voor euthanasie, na zijn dood in maart 2008 zorgde dit voor extra aandacht voor dementie in de media (Van Gorp & Vercruysse 2012, 1275).

Als men wil werken aan een positievere beeldvorming over dementie en er anders over willen communiceren mogen we zeker jeugdliteratuur niet vergeten. Op die manier werken we niet enkel aan een positiever beeld voor de kinderen zelf maar ook voor de generaties die er na komen. Wat de huidige generatie kinderen aangeleerd krijgt zullen ze namelijk op hun beurt kunnen doorgeven aan generaties die na hen komen. “Volwassenen geven hun eigen waardepatronen, mensbeeld en wereldbeeld graag door aan de volgende generatie” (Joosen & Vloeberghs 2008, 13).

3. TOEPASSING JEUGDLITERATUUR

As Gulette argues, the culture of decline affects people of all ages, so perhaps we should also be concerned with raising the consciousness of the young (McClure 2012, 492).

Bij de aanvang van deze bachelorscriptie beschreef ik wat dementie is en in hoeverre dat thema in primaire jeugdliteratuur aan bod komt. Het tweede deel ging over het belang van positieve beeldvorming, voor de manier waarop we als maatschappij tegenover dementie staan. Daarbij verwees ik ook naar ageism, discriminatie tegenover ouderen en verouderen. In dit hoofdstuk komen die twee elementen samen. Waarom en op welke manier kan of moet jeugdliteratuur bijdragen aan die positieve beeldvorming?

Jeugdliteratuur heeft een belangrijke rol in de opvoeding van kinderen. Dat is niet anders als het gaat over de ingesteldheid tegenover ouderen en/of ouderen met een fysieke of mentale onbekwaamheid. Kinder- en jeugdliteratuur is namelijk “niet alleen maar een onderdeel van de machine die onze maatschappij maakt en doet draaien,” ze kunnen ook “de tegenovergestelde functie vervullen. Ze doen soms mensbeelden en wereldvisies wankelen” (Joosen en Vloeberghs 2008, 15). Dit idee, dat kinder- en jeugdliteratuur de manier van denken van een generatie kan aanpassen vind je ook terug in heel wat andere bronnen. Zo staat in de inleiding van *The Norton Anthology of Children’s Literature* te lezen dat literaire tradities in de opvoeding, de educatie en het entertainen van kinderen een invloed hebben op de sociale structuren en culturele gewoonten (Zipes et al. 2005, xxvii). Maar ook als we het meer gedetailleerd over de ingesteldheid tegenover ouderen hebben staat in secundaire literatuur te lezen dat kinderboeken de mogelijkheid hebben om culturele normen en attitudes over ouderen op vele manieren te beïnvloeden (Beland en Mills 2001, 639).

Jeugdliteratuur draagt met andere woorden dus het potentieel om houdingen en ideologieën te veranderen in zich. Een eenvoudige manier om de vraag ‘waarom’ te beantwoorden is: op die manier beginnen we bij het begin. Wanneer we de ideologie van een bepaald onderwerp van een hele maatschappij willen aanpassen is het makkelijker om nieuwe ideeën te introduceren bij een jong publiek, dan om bestaande stereotypen uit de weg te ruimen. “Het

zijn de kinderen van nu die binnenkort de toekomst van onze maatschappij in handen zullen hebben” (Joosen en Vloeberghs 2008, 13).

POSITIEVE INGESTELDHEID VAN KINDEREN

Hierboven haalde ik reeds al aan dat dementie zeker aanwezig is in de primaire literatuur met kinderen en jongeren als doelgroep. Toch zijn de beschouwingen van kinderen over dementie ‘under-explored,’ meent Jill Manthorpe: “yet children, too, must be being influenced by the growing public knowledge of dementia as a named disease, particularly of old age” (2005, 305). Om te weten te komen wat de bijdrage van jeugdliteratuur voor een positieve beeldvorming van dementie kan zijn moet eerst en vooral bekeken worden hoe die beeldvorming in primaire literatuur op dit moment is.

Tijdens het analyseren van primaire literatuur viel me al snel op dat kindpersonages in de boeken vaak positiever ingesteld zijn tegenover de personages die aan de ziekte van dementie lijden dan andere volwassenen die afgebeeld worden. Ik bekijk in wat volgt verschillende aspecten van die positievere ingesteldheid. Ten eerste zijn dat de gedeelde frustraties tussen kindpersonages en hun grootouders met dementie. Ten tweede het feit dat de klassieke rollen binnen de opvoeding worden omgekeerd, het kindpersonage moet nu voor de grootouder zorgen. De nadruk bij die aspecten ligt op de relatie tussen het kindpersonage dat in de aangehaalde boeken de rol van protagonist vervult, en zijn of haar grootouder met dementie.

Ik heb drie jeugdboeken uitgekozen om de verschillende aspecten van de positievere ingesteldheid van voorbeelden te kunnen voorzien. Daarmee bedoel ik niet dat die drie boeken representatief zijn voor het volledige aanbod aan werken dat dit thema centraliseert, ze dienen louter als voorbeeld. Om de voorbeelden toch zo ruim mogelijk te houden heb ik ervoor gekozen om met drie jeugdboeken te werken die telkens een andere leeftijd als doelgroep aanduiden. Voor het bepalen van die leeftijdscategorieën heb ik beroep gedaan op de aanduidingen die worden aangegeven op boekenzoeker.be (2015), reeds aangehaald in het punt ‘Kinderboeken en dementie.’ Het eerste werk, *Mare en de dingen* door Tine Mortier en Kaatje Vermeire krijgt de aanduiding 5+. Ik koos dit werk in de eerste plaats omdat het voor mij de aanleiding gaf voor het kiezen van mijn onderwerp voor deze bachelorscriptie, en in de tweede plaats omdat in het boek een aantal goede voorbeelden te vinden zijn. Mare en haar

grootmoeder zijn beste vrienden bij de aanvang van het boek wanneer plots haar oma in het ziekenhuis belandt en van alles vergeet. Daarna sterft ook de grootvader van Mare en helpt ze haar grootmoeder om nog een laatste keer afscheid van hem te kunnen nemen (2009). *De ogen van Sitting Bull* door Mireille Geus wordt toegekend aan de leeftijdscategorie 10+. Ik koos dit boek omdat het hoofdpersonage, Valentijn, een mooie evolutie doorstaat in zijn relatie met zijn grootmoeder. In eerste instantie is hij zeer afzijdig tegen het idee dat zijn oma bij hen komt inwonen. Hij kent haar niet goed en wil zijn kamer niet aan haar afstaan. Aan het einde van het verhaal zijn beide personages als beste vrienden voor elkaar en kan Valentijn maar moeilijk om met het idee dat zijn grootmoeder naar een instelling moet verhuizen. Uiteindelijk moet hij toegeven dat het echt wel noodzakelijk is omdat ze thuis niet goed genoeg voor haar kunnen zorgen (2011). Het laatste boek, *De Geheimzinnige Sleutel*, een vertaald werk van Sarah Moore Fitzgerald, koos ik omdat het zowel opdook in de leeftijdscategorie twaalf tot vijftienjarigen als in de laatste categorie tot achttien jaar. Het krijgt de aanduiding 13+. Cosmo wordt sinds de dood van zijn broertje opgevoed door zijn grootouders. Zijn moeder is namelijk, naar eigen zeggen, voor haar werk naar het buitenland verhuisd. De opa van Cosmo is sinds kort nogal vergeetachtig geworden en daar wil Cosmo iets aan veranderen (2013),.

GEDEELDE FRUSTRATIES

Het eerste aspect dat ik wil beschrijven is dat van de gedeelde frustraties tussen het kindpersonage en zijn of haar grootouder die de diagnose van dementie kreeg. De kindpersonages wijzen langer op, en geloven langer in, de mogelijkheden die mensen met dementie nog hebben. In *De geheimzinnige sleutel* (Fitzgerald 2013) bijvoorbeeld, tracht het hoofdpersonage, Cosmo, aan de hand van allerlei tips die hij op het internet leest het geheugenverlies van zijn opa tegen te gaan, terwijl volwassenen in zijn omgeving het reeds hebben opgegeven. Nadat Cosmo op het internet las dat duidelijke etiketten op alledaagse voorwerpen kleven kan helpen om te functioneren in het dagelijkse leven, hangt hij het huis vol met Post-its (Fitzgerald 2013, 14). De oom van Cosmo, Ted, vraagt hem wat later in het boek of de Post-its voor opa zijn. Wanneer Cosmo bevestigend antwoordt volgt dit fragment:

Ted vertelde me dat niemand ooit geneest van de ziekte van Alzheimer, waar mijn opa volgens hem aan leed. Daar wilde ik me dus mooi niet bij neerleggen. Waarom zou je

iemand op zijn woord geloven als er ongeveer duizend websites zijn die precies het tegenovergestelde beweren?

‘Cosmo, je belemmert de natuurlijke gang van zaken,’ zei hij.

‘Ja, én? Wat is daar mis mee? Als de natuurlijke gang van zaken zo stom geregeld is, dan is het toch juist mijn táák om daar iets aan te doen?’ (Fitzgerald 2013, 30)

Uit dit voorbeeld blijkt dat de volwassene, in dit geval oom Ted, zich bij de diagnose van dementie neerlegt omdat dat ‘de natuurlijke gang van zaken’ zou zijn. Cosmo, het kindpersonage, gaat tegen die gang van zaken in en dat kan volgens de oom niet, ook al maken die briefjes het dagelijkse leven voor Cosmo, zijn oma én zijn opa gemakkelijker. Cosmo, en bij uitbreiding verscheidene kindpersonages, zien langer de persoon achter de ziekte in plaats van enkel de diagnose. Dat blijkt ook uit de eerste twee zinnen van het boek: “Mijn opa was zo’n beetje de slimste persoon die ik ooit had ontmoet en daarom was het raar om te zien hoe mensen hem op het eind behandelden. Alsof hij een randdebiel was.” (Fitzgerald 2013, 7). Ook in *De ogen van Sitting Bull* vinden we een duidelijk voorbeeld van het kindpersonage dat de persoon achter de dementie verdedigt tegenover andere volwassenen. Valentijn, die eerst kritisch stond tegenover de komst van een vergeetachtige oma, want dat is wat hem werd verteld, creëert op een bepaald moment een band met zijn oma wanneer ze alleen thuis zijn en beginnen te spelen. Wanneer hij even later met zijn moeder in de keuken staat, is hij diegene die haar verdedigt:

‘Ze is gewoon gek!’ zei mama. Ze pakte met woeste bewegingen de theepot en de kopjes.

‘Nee,’ zei ik, zo fel dat ik er zelf van verrast was, ‘ze is niet gek. Ze weet alles nog van vroeger, ze vertelt steeds over opa en over papa toen hij Adriaan heette.’

Mama kneep de vaatdoek uit en keek me aan. ‘Ik heb een drukke dag gehad. Papa heeft een vergadering. Ik moet niet alleen jou, maar ook oma straks in bed zien te krijgen. En liefde, het zou helpen als je meewerkt.’ (Geus 2011, 48)

Terwijl Valentijn de nadruk legt op wat zijn oma wel nog kan, herinneringen van vroeger ophalen, legt zijn moeder de nadruk op het tegenovergestelde. Oma zou uit zichzelf niet tijdig in haar bed kruipen.

De positieve ingesteldheid van Cosmo in *De geheimzinnige sleutel* (Fitzgerald 2013) zorgt op een bepaald moment echter wel voor complicaties binnen de gezinssituatie. Wanneer hij op eigen houtje, met geld van zijn grootouders, zalm gaat kopen om zalmpaté te maken, ook

naar aanleiding van een tip op internet, maakt hij de situatie voor zijn oma alleen maar moeilijker:

Wanneer oma de koelkast opende, vielen er een stuk of drie verpakkingen op de grond en ze ging door het lint – wat ze normaal gesproken nooit doet. Ze noemde me een dief, wat een hele verkeerde interpretatie van de situatie was. Ze zei dat ik meteen moest ophouden met wat ik ook voor gedragsproblemen had, want ze had al genoeg aan haar hoofd (Fitzgerald 2013, 27).

Uiteraard bedoelt Cosmo het allemaal wel goed, hij snapt gewoon niet goed wat er gebeurt omdat hem onvoldoende informatie is verschaft. Door alleen te handelen, en zijn plannen niet uit zichzelf met zijn oma te delen wordt het voor oma allemaal een beetje te veel. Zij moet namelijk zowel de verzorging van haar man als de opvoeding van Cosmo op zich nemen .

Dat Cosmo niet genoeg informatie werd gegeven en dus ‘dom’ gehouden wordt, duidt op een romantisch kindbeeld. (Een kindbeeld is deel van een ideologie; de manier waarop kinderen gerepresenteerd en ingeschat worden in een samenleving (Joosen, 2014).) In dat kindbeeld wordt de kindertijd geïdealiseerd (Joosen en Vloeberghs 2008, 33). Het kind is dan namelijk “een projectie van het verleden van de mensheid, maar evengoed van het verleden van elk individu dat volwassen is moeten worden” (Joosen en Vloeberghs 2008, 34). Het kind moet dus zo lang mogelijk kind blijven en wordt afgeschermd van de “sociale structuren en morele waarden die de vrijheid van de mens beknotten” (Joosen en Vloeberghs 2008, 34). Cosmo wordt afgeschermd van de harde realiteit die inhoudt dat de ziekte van zijn opa fataal is, dat leert hij pas nadat hij zelf naar oplossingen zoekt.

Een tegenargument dat kan ingebracht worden tegen de positieve ingesteldheid van kinderen, is dat kinderen verbonden worden met naïviteit (Joosen en Vloeberghs 2008, 13). Dat zou dan de reden zijn dat ze langer het positieve van de situatie zien, ze geloven het gemakkelijker en zijn minder realistisch. Dat past ook in het romantische kindbeeld. “Het stadium van de onschuldige kindertijd als onverdorven schuiloord wordt met weemoed en bewondering geïdealiseerd” (Joosen en Vloeberghs 2008, 32). Dat strookt niet met een aantal andere kindbeelden die de laatste jaren meer en meer op de voorgrond treden. Ik heb het over het anti-autoritaire kindbeeld, het kindbeeld van het competente kind en het autonome kind en het geëmancipeerde kindbeeld. In het anti-autoritaire kindbeeld worden kinderen “geportretteerd als handelingsbekwame protagonisten die op een rationele en vaak inventieve manier proberen het hoofd te bieden aan moeilijke omstandigheden” (Joosen en Vloeberghs 2008,

112). “Het autonome kind en het competente kind verschijnen als nieuwe ideaalbeelden: het kind dat zelfstandig beslissingen kan nemen en problemen weet aan te pakken” (Ghesquiere et al. 2014, 43). In het geëmancipeerde kindbeeld beschikken kinderen “over een potentieel om kritisch na te denken” (Joosen en Vloeberghs 2008, 188). Volgens deze kindbeelden worden kinderen vaak onterecht buiten belangrijke zaken gehouden en worden ze afgeschermd voor zaken waar ze helemaal niet voor afgeschermd moeten worden. Ze zijn namelijk tot meer in staat dan sommige volwassen soms geloven of denken. Dat kan voor gefrustreerde reacties zorgen bij de kinderen. Jill Manthorpe haalt in haar artikel *A Child’s Eye View: Dementia in Children’s Literature* onder andere aan dat kinderen en tieners over het hoofd kunnen worden gezien. “Kinderen hebben informatie nodig,” zegt ze ook, “ze zouden aangemoedigd moeten worden om vragen te stellen, gerustgesteld worden, zouden moeten helpen op een niveau waar ze zich comfortabel bij voelen, en ze zouden niet genegeerd mogen worden” (2005, 306-7).

Om terug te komen op de dementie bij de grootouders van kinderen die in de boeken die ik onderzoek te vinden zijn, vinden we dergelijke frustraties ook terug bij de grootouders. Zo vinden we in *De ogen van Sitting Bull* (Geus 2011) enkele fragmenten terug waarin de oudere met dementie behandeld wordt als een kind. Bijvoorbeeld wanneer het bedtijd is:

Oma was met mijn moeder in discussie over het slapengaan. [...]

‘Vort,’ zei mijn moeder, ‘jij naar je eigen plek, dan kom ik zo bij je.’

Oma begon harder te roepen dat ze niet ging slapen.

Mijn moeder begon harder te roepen dat ze wel moest slapen.

‘Oma,’ zei ik, ‘denk maar aan mijn huiswerk, aan wat ik morgen in de klas ga vertellen. Over dromen over indianen en dromen.’

Oma knikte. (Geus 2011, 51)

De moeder van Valentijn heeft het gevoel dat ze oma, net als haar eigen zoon, in haar bed moet krijgen.⁴ Oma staat echter niet open voor deze aanpak. Ze heeft het gevoel dat ze onderschat wordt, ze kan heus wel alleen op blijven. Maar wanneer Valentijn haar op een andere manier voorstelt te gaan slapen, op een manier die niet commanderend is, staat ze er wel voor open.

⁴ Dat bleek ook uit het vorige citaat dat ik op pagina 22 aanhaalde (Geus 2011, 48).

De ouderen worden behandeld als kleine kinderen en vinden dit niet aangenaam. De frustraties worden met andere woorden gedeeld. Kinderen begrijpen hoe de ouderen met dementie zich voelen omdat ze zelf die gevoelens ook soms hebben wanneer ze worden onderschat of genegeerd. Een voorbeeld uit een ander boek, *Mare en de dingen* (Mortier en Vermeire 2009), toont dit ‘elkaar begrijpen’ aan. Mare lijkt de enige te zijn die grootmoe begrijpt, ook al zijn de woorden die grootmoe uitbrengt niet altijd even herkenbaar. De aanwezige volwassenen begrijpen niet wat ze zegt of doen alsof ze dat wel doen:

Is er dan niemand die luistert? Friet heeft ze gevraagd, en biefstuk! Of heb je koek in je oren? Mare wist precies wat grootmoe zei. Ze las het in haar ogen en plukte de letters uit haar mond (Mortier en Vermeire 2009, [21]).

Mare, het kindpersonage luistert niet enkel naar de onherkenbare woorden die haar grootmoe uitbrengt, ze kijkt ook naar de manier waarop ze dat doet, haar gelaatsuitdrukkingen. Mare wijst op het feit dat grootmoe zichzelf wel nog kan uitdrukken maar dat de volwassenen haar gewoon niet begrijpen. De volwassenen gaan er van uit dat grootmoe gewoon aan het raaskallen is, Mare tracht de betekenis er nog achter te zoeken omdat ze er van overtuigd is dat die er is. Ze gelooft dus wel degelijk in het kunnen van haar oma: een positieve ingesteldheid.

OMKERENDE ROLLEN

Het tweede aspect van de positievere ingesteldheid van kinderen tegenover personen met dementie kan verklaard worden aan de hand van het feit dat klassieke rollen binnen een familie worden omgedraaid. Het kindpersonage wordt nu diegene die de zorg verleent. Hoe dat een positievere ingesteldheid teweeg kan brengen leg ik uit aan de hand van grootouderrollen in jeugdliteratuur, in combinatie met het feit dat dementie vaak wordt omschreven als een terugkeer naar de kindertijd (De Rynck 2011, 24).

Geoff Fenwick en Angela Morrison onderzoeken in hun artikel *Images of grandparents in picture books in the United Kingdom* (2001) 25 kinderboeken uit het Verenigd Koninkrijk. Ze controleren onder meer welke grootouderrollen in de boeken voorkomen. Daarbij stellen ze tien verschillende opties voorop, zonder restrictie op het aantal rollen dat aan één boek kan toegeschreven worden (131). Na afloop van het onderzoek werden een aantal categorieën

samengetrokken waarop er nog 6 verschillende rollen overblijven: plezier-zoeker of beste vriend, bron van familiewijsheid of lesgever, surrogaat-ouder of oppas, formeel, afwezig en afhankelijk (Fenwick en Morrison 2001, 134). Ik zal deze categorieën gebruiken en toepassen op de drie boeken die ook in het vorige stuk aangehaald werden als voorbeeld.

In de drie boeken wordt telkens een andere rol beschreven voor de situatie met dementie. Naar het einde van het verhaal toe verandert de rol telkens. *Mare en de dingen* (Mortier en Vermeire 2009) vermeldt al heel snel in het verhaal dat grootmoe de beste vriendin van Mare is ([11]), ze spelen vaak samen en zijn even gek. Op het einde van het boek moet Mare grootmoe voortduwen in een rolstoel (Mortier en Vermeire 2009, [27]) en is grootmoe dus afhankelijk geworden. Ze kan niet meer met Mare spelen of in bomen klimmen en is dus niet meer dezelfde plezier-zoeker als voorheen. De vriendschapsband tussen beide personages blijft uiteraard wel overeind staan.

De ogen van Sitting Bull (Geus 2011) heeft een ander verloop. Valentijn kent bij de aanvang van het boek zijn oma niet zo goed, want hij moest van zijn ouders thuis blijven als ze er heen gingen omdat het niet goed met haar ging (Geus 2011, 9). De rol die de oma van Valentijn op dat moment heeft is dus die van een afwezige. Wanneer oma bij hen komt inwonen omdat het nog slechter met haar gaat, leert Valentijn haar beter kennen. Ze worden als het ware speelkameraden. Op het einde van het boek is de afwezige rol veranderd in de rol van beste vriend. Het spreekt voor zich dat ook de afhankelijke rol hier opnieuw van toepassing is, anders zou oma in de eerste plaats al niet bij Valentijn moeten inwonen. Verder zijn er ook fragmenten waar Valentijn voor zijn grootmoeder moet zorgen die dit bevestigen.⁵

De rollen in *De geheimzinnige sleutel* liggen iets ingewikkelder omdat Cosmo in het verhaal ook reist in de tijd en een vroegere versie van zijn opa als kind leert kennen. Omdat dit niet van belang is voor mijn scriptie gebruik ik enkel de evolutie die in het begin van het boek wordt beschreven. Wanneer Cosmo over zijn opa praat doet hij dat vol respect, hij was een wijze man waarvan hij veel heeft geleerd (Fitzgerald 2013, 7). Daarenboven wordt Cosmo sinds zijn moeder naar het buitenland is verhuisd door zijn grootouders opgevoed (Fitzgerald 2013, 18). De opa van Cosmo past dus in eerste instantie zowel in de rol van lesgever als in die van surrogaat-ouder. Naargelang meer symptomen van dementie opkomen

⁵ Dit blijkt ook uit het citaat in het vorige stuk (Geus 2011: 51).

wordt ook de opa van Cosmo afhankelijk van de zorg van andere mensen. Door zijn vergeetachtigheid verliest hij ook zijn functie als lesgever.

Veranderende grootouderrollen kunnen dus worden aangetoond in de drie voorbeeldboeken. Dat zijn niet de enige rollen die omgekeerd worden. Het potentieel dat familierollen worden omgekeerd of verward is een thema dat volgens Jill Manthorpe in boeken waarin een persoon dementie heeft aangehouden wordt (2005, 310). Kinderen kunnen dan de rol van het ouderschap overnemen (Manthorpe 2005, 310). Ze worden dan met andere woorden een jonge verzorger of ‘young carer.’ “Jonge verzorgers worden algemeen omschreven als diegene die instrumentale en emotionele zorg verlenen aan inwonende familieleden” (Manthorpe 2005, 308). Het idee van jonge verzorgers zorgt vaak voor debat maar dementie wordt meestal buiten dat debat gehouden. Dementie komt namelijk vooral bij ouderen voor, wat als gevolg heeft dat er meestal een generatie tussen de kinderen en de personen met de ziekte zit die ook aanwezig is bij de zorg. Zo wordt deze niet enkel of grotendeels door kinderen gedragen (Manthorpe 2005, 308).

Ook Van Gorp en Vercruyssen merken de omkering van rollen op als één van hun frames (De Rynck 2011, 22), als counterframe hebben ze het over een terugkeer naar de kindertijd (De Rynck 2011, 24). Dat dit alles moet leiden tot een positievere ingesteldheid kan contrastief lijken met wat aangehaald werd in het vorige onderdeel, het idee dat ouderen met dementie niet als kind mogen behandeld worden. Maar, zoals Lynn Malloy verklaart, gaat het niet om van de oudere een kind te maken maar om het erkennen van de gelijkenissen met de ervaringen die de kindertijd met zich meebrengt:

Making links between early infantile experience and dementia is not about infantilizing the person with the disease but about recognizing the often extremely painful, early developmental experiences that can be revisited as the dementia progresses (2009, 110).

Het gaat er dus om de ouderen met dementie op de juiste toon aan te spreken. Een toon die niet kinderachtig is. Een getuigenis van een vrouw met dementie roept bijvoorbeeld op om haar op dezelfde manier te behandelen als voorheen, ze is immers nog steeds dezelfde persoon (De Rynck 2011, 11). Ook de communicatietips in de dementiewijzer van Stad Brugge roepen op om personen met dementie als volwassenen toe te spreken (Deltoer 2011, [18]).

De linken die in het proces van dementie gemaakt kunnen worden met de kindertijd kunnen wel enkele zaken duidelijker maken. Zo kan dit ook bijdragen aan een beter begrip dat kinderen zouden hebben. Wat reeds bleek uit het vorige punt. Dat heeft dan weer tot gevolg dat kinderen positiever reageren op mensen met dementie. Ze snappen de frustraties die ouderen hebben zowel wat betreft de reacties van andere mensen maar ook op een meer psychologische manier. Lynn Malloy haalt namelijk aan dat een psychodynamische benadering van dementie ons meer kan doen begrijpen dan louter hersenbeschadiging. Ze zegt ook dat dat het besef van wat er binnen in de persoon met dementie omgaat kan doen verhogen (2009, 109). Als het proces van dementie linkt aan de kindertijd een beter begrip teweegbrengt, leid ik daaruit af dat kinderen, die zelf ten volle in de kindertijd vertoeven, dus ook een beter begrip van de situatie kunnen hebben.

INVLOED VAN MEDIA OP KINDEREN

De ingesteldheid van de kindpersonages is dus positiever dan die van volwassenen. Uit de verhalen bleek dat vooral voort te komen uit een beter begrip dat stoelt op gedeelde frustraties en linkt tussen dementie en de kindertijd. Ook Ann Uleners komt tot de conclusie dat in jeugdliteratuur de beeldvorming rond dementie op een positieve manier wordt beïnvloed; zij deed voor haar masterthesis een framing-analyse naar Van Gorp en Vercruyse (2012) op achttien prentenboeken:

Een beperkt onderzoek van achttien Nederlandstalige prentenboeken voor kinderen over dementie toont aan dat deze frames wel degelijk ook voorkomen in jeugdliteratuur, maar dat het veelvuldig gebruik van counterframes de beeldvorming toch op een meer positieve wijze kan beïnvloeden, door ook de mogelijkheden van de persoon met dementie onder de aandacht te brengen (2014, 48).

Hoe komt het dat kinderen positiever lijken, of althans vaak zo worden afgebeeld? Speelt de natuurlijke staat, in analogie met de ‘natural self’ bij Rousseau een rol? Kinderen staan volgens Jean-Jacques Rousseau dicht bij de natuurlijke zelf van de mens, maar: “as the child matures into adulthood, social conditions deceive humans into thinking control is in the hands of humanity” (Peckover 2012, 84). Rousseau is van mening dat we de oorspronkelijke staat onderweg verloren zijn (Achterhuis 1998, 124) en “dat de mensheid de natuur uit kinderen onderwijst” (Peckover 2012, 87). In het deeltje over ageism haalde ik reeds aan dat

attitudes tegenover ouderen bij kinderen op jonge leeftijd gevormd worden (Dellmann-Jenkins en 1997, 96). Als we deze twee zaken samen trekken komen we op een soort natuurlijke staat waarin de negatieve opvattingen die bij volwassenen kunnen teruggevonden worden, nog onbestaande zijn. Het hangt dan af van de soort opvoeding en de beelden die kinderen te zien krijgen of ze al dan niet vorm zullen krijgen. Dat kan een mogelijke verklaring zijn voor de positieve reacties bij de kindpersonages; ze zijn (nog) niet negatief beïnvloed. Een andere mogelijkheid is dat de auteurs van de kinderboeken zich reeds bewust zijn van de impact en de noodzaak van een positieve en gevarieerde voorstelling van ouderdom en de bijhorende kwaaltjes zoals dementie, en daarom hun protagonisten op deze manier vorm geven. Ook dit is een conclusie waar Ann Uleners in haar masterthesis op komt:

Omwille van het jonge doelpubliek zullen auteurs en illustratoren bewust nadenken over het beeld dat ze willen neerzetten: het besef dat boeken een bepaalde indruk nalaten bij de jonge lezer schept een zekere mate van verantwoordelijkheid en pleit tegen vrijblijvendheid (2014, 49-50).

De rol van de media mag bij dit alles zeker niet over het hoofd worden gezien. ‘Media’ wordt door Van Dale online als volgt omschreven: “middelen om informatie over te dragen: radio, tv, pers, internet, enz.” (2015). Media en populaire cultuur hebben over het algemeen een grote invloed op de manier van denken van de mens in een samenleving. Volgens Jill Manthorpe geeft “dit erkennen een extra dimensie aan ons begrip van de relaties tussen mens, tijd en plaats. Dit zijn elementen die kunnen overwogen worden in een professionele geleerdheid, waar literatuur gezien wordt als een middel dat empathie aanmoedigt” (2005, 313-14).

Alle positieve berichtgeving over dementie, die onder meer werd aangehaald in het stuk ‘Beeldvorming rond dementie’ is gericht op volwassenen. Het is vooral deze laag van de bevolking die de (vroegere) invloed van negatieve berichtgeving in de media heeft gekend, al dan niet onbewust. Het feit dat moet worden gesensibiliseerd ligt vooral bij hen. Kinderen behoren niet tot het eerste publiek van deze acties. De uitgaven van de Koning Boudewijnstichting zullen bijna of zelfs helemaal niet hun richting uitkomen, ook de berichtgeving in kranten wordt niet in de eerste plaats voor kinderen geschreven. De acties van Studio Brussel kunnen een uitzondering zijn op deze regel omdat de periode telkens deels in de kerstvakantie valt en veel kinderen de presentatoren gaan opzoeken. Toch was het de bedoeling van Studio Brussel om in de eerste plaats, volwassenen, het overgrote deel van hun luisteraars, te

sensibiliseren. Het zijn daarenboven ook volwassenen die geld kunnen storten naar de goede doelen die ze aanspreken. Het feit dat deze acties niet voor kinderen vorm worden gegeven betekent ook dat andere instanties van dementie in media en literatuur, met een negatieve ingeving ook in veel mindere mate hun richting uit komen. Daarenboven zijn kinderen, vanzelfsprekend, jonger dan volwassenen. Daaruit volgt dat het aantal jaren waarin ze beïnvloed kunnen geweest zijn door de media kleiner is. Er komen dus niet alleen minder zaken tot bij hen, de mogelijkheid daartoe is ook kleiner. De manier waarop kinderen tegenover dementie staan is met andere woorden meer ‘puur,’ de invloed van buitenaf is kleiner. Ze zijn in meerdere mate een onbeschreven blad.

Toch mag de invloed die media op kinderen heeft niet worden onderschat. Sinds de vroege jaren tachtig bestaat er een uitgebreide discussie over wat in jeugdliteratuur, kan, mag of moet weergegeven worden. Vanessa Joosen en Katrien Vloeberghs duiden deze aan onder de term ‘De grenzen van representeerbaarheid’ (2008, 174). Ook *The Norton Anthology of Children’s Literature* haalt deze debatten aan en wijt het aan het veronderstelde onmiddellijke effect van beelden, de onbezonnen veronderstelling dat kinderboeken onschuldig zijn of een vorm van onschuld moeten behouden en op grond van smaak (Zipes et al. 2005, 1057-8). Dat de inhoud van kinderboeken zo veel stof doet opwaaien bewijst dat volwassenen belang hechten en welke normen en waarden doorgegeven worden aan de volgende generatie. Echter, zo halen Jack Zipes et al aan, is het ook interessant “stil te staan bij andere beelden waar kinderen aan de lopende band aan onderworpen worden zonder dat er commentaar op komt (bijvoorbeeld geweld in televisie en films of seksualiteit in reclame)” (2005, 1058).

BESLUIT

Dementie is een neurodegeneratieve ziekte die volgens verschillende stadia verloopt. De houding die tegenover deze ziekte geldt in de maatschappij is niet steeds dezelfde geweest. Ze is geëvolueerd van een ongekend fenomeen naar een van de grotere zorgen in de samenleving, waarvoor heel wat angst heerst. Dat is deels te wijten aan de manier waarom dementie in beeld wordt gebracht. De sociale constructie rond dementie overheerst de effectieve symptomen. Dat er meer angst heerst is deels te wijten aan een stijgend aantal personen dat de diagnose van dementie wordt toegeschreven. Met die stijging hangt ook een groter wordend bewustzijn samen. Zowel in primaire als secundaire literatuur als in andere media wordt de laatste jaren meer aandacht besteed aan dementie. Het is daarbij belangrijk dat die beeldvorming positief is, om geen verdere angst te verspreiden en het negatieve beeld dat nu bestaat over de ziekte te nuanceren. Media kan daarbij een belangrijke rol spelen. Dat bleek onder meer uit het onderzoek van Baldwin Van Gorp en Tom Vercruyse (2012) en andere theoretici die eerder werden aangehaald. Jeugdliteratuur draagt ook het potentieel met zich mee om de attitudes van een volledige (nieuwe) generatie aan te passen. Dat principe kan worden toegepast in een positieve beeldvorming van dementie.

Uit het consulteren van primaire jeugdliteratuur viel mij op dat de houding van de kinderen die in de boeken als protagonisten worden afgebeeld vaak positiever is dan die van volwassenen. Daarin spelen gedeelde frustraties tussen de kindpersonages en grootouders met dementie een rol. Die gedeelde frustraties zijn het resultaat van een aantal zaken. Zo zien kinderen langer de persoon dan slechts de ziekte, leggen ze vaker de nadruk op wat de personen met dementie wél nog kunnen en doen ze langer moeite om de symptomen tegen te gaan of aan te vullen met hulpmiddelen in plaats van zich er gewoon bij neer te leggen. Verder begrijpen ze hoe het voelt om genegeerd te worden of hoe het voelt wanneer je eigen kunnen minder wordt ingeschat en je op een te kindse manier wordt benaderd. Die inschatting is te wijten aan een Romantisch kindbeeld dat vandaag de dag nog steeds terug gevonden kan worden in jeugdliteratuur en in andere media. Dat gaat wel tegen nieuwere kindbeelden in, die bevatten namelijk een benadering van kinderen waarbij kinderen tot heel wat meer in staat zijn. Het andere aspect, changing roles, belicht de omkerende klassieke familierollen, maar ook de veranderende rollen die grootouders hebben tegenover hun kleinkinderen wanneer de symptomen in meerdere mate hun intrede doen. Daarbij worden linken gelegd tussen dementie en de ervaringen die je in je kindertijd doorstaat. Dit resulteert wederom in een beter

begrip door kinderen. Het blijft daarbij belangrijk om mensen met dementie op een juiste toon te benaderen.

De positievere afbeelding van de houding van kinderen tegenover dementie kan verschillende redenen hebben. Ten eerste kan het te maken hebben met het feit dat kinderen meer puur zijn omdat ze, zoals Rousseau verklaart, dichter staan bij de natuurlijke staat van de mens en nog in mindere mate beïnvloed zijn door de media. Dit erkennen en op een positieve manier benutten om een minder negatieve houding te creëren in de maatschappij van de toekomst is een eerste stap naar een positievere beeldvorming. Eens de kinderen volwassenen zijn zullen ze namelijk op hun beurt de aangeleerde normen en waarden kunnen doorspelen naar de generaties die na hen komen. Dit bewijst ook dat de media, in al haar verschijningsvormen, tijdens de kindertijd van groot belang is. Een negatieve beeldvorming kan namelijk het omgekeerde effect hebben. Ten tweede kan het ook te maken hebben met bewustwording vanwege de auteurs en illustratoren. Zij kunnen namelijk tot gelijkaardige conclusies zijn gekomen en dit gebruikt hebben in hun werk.

“Wat is of kan de bijdrage zijn van jeugdliteratuur in de strijd naar een positievere beeldvorming rond dementie?” Met deze vraag ben ik mijn bachelorscriptie begonnen. Jeugdliteratuur is een belangrijke schakel in de positieve beeldvorming van dementie in de (nabije) toekomst. Ze zet namelijk als eerste doelpubliek in op de volwassenen van de toekomst. Ook bereikt jeugdliteratuur, op een minder rechtstreekse manier, heel wat volwassenen die na het lezen van de boeken al dan niet kunnen stilstaan bij dit gegeven. Hoe vaker kinderen te maken krijgen met een positiever beeld van dementie en het idee dat het leven, of het genietbare leven, niet per se gedaan is als je dementie hebt, hoe groter de kans dat ze dit in hun eigen ideologie zullen opnemen. Dat verbetert niet alleen de manier waarop we als maatschappij tegenover het onderwerp staan maar ook de levenskwaliteit van mensen met dementie, waardoor de beeldvorming nog positiever kan worden. Hierbij moet wel een belangrijke kanttekening worden gemaakt, jeugdboeken kunnen dit niet alleen. Om een dementievriendelijkere samenleving te verkrijgen moeten ook andere media aan de positieve beeldvorming meewerken, kinderen krijgen daar namelijk ook mee te maken.

OPMERKINGEN

Vooraleer af te sluiten had ik graag nog enkele opmerkingen gemaakt. In de eerste plaats wil ik wijzen op het feit dat ik enkel heb rekening gehouden met de samenleving zoals die in België en andere geïndustrialiseerde westerse landen. Ik hield geen rekening met interculturele verschillen, ook al zijn die er wel. Van Gorp en Vercruyssen halen in hun inleiding bijvoorbeeld het volgende aan:

One is reasonably let to think that dementia is seen with much greater fear in the West, where death and old age represent an important taboo and family ties are weaker than in other parts of the world (2012, 1274).

Verder ben ik me er ook van bewust dat de drie primaire werken die ik heb aangehaald niet representatief zijn voor het volledige veld van jeugdliteratuur. Die illusie wil ik dan ook zeker niet creëren. Zoals eerder aangehaald dienen ze enkel als voorbeeld. Een uitgebreider onderzoek is nodig om de bijdrage van jeugdliteratuur voor de positieve beeldvorming rond dementie zo exact mogelijk in kaart te brengen. Ook om wel degelijk iets te veranderen aan de huidige opvattingen is een groter opgezet onderzoek nodig.

BIJLAGE

Prent uit *Mare en de dingen* (Mortier en Vermeire 2009, [8-9])

BIBLIOGRAFIE

PRIMAIRE LITERATUUR

Fitzgerald, Sarah Moore. *De geheimzinnige sleutel*. Vianen/Antwerpen: The House of Books. 2013.

Geus, Mireille. *De ogen van Sitting Bull*. Rotterdam: Lemniscaat. 2011.

Mortier, Tine & Vermeire, Kaatje. *Mare en de dingen*. Wielsbeke: Uitgeverij De Eenhoorn bvba. 2009.

SECUNDAIRE LITERATUUR

Achterhuis, Hans. *De erfenis van de utopie*. Amsterdam: Ambo. 1998.

Arellano, Annette B. Ramírez de. ‘Ageism.’ *Routledge International Encyclopedia of Women: Global Women’s Issues and Knowledge*. Ed. Kramarae, Cheris & Specer, Dale. New York: Routledge. 2001. 29-30.

Beland, Robert M. & Mills, Terry L. ‘Positive portrayal of Grandparents in Current Children’s Literature.’ *Journal of Family Issues*. Jg. 22, N° 5. 2001, 639-651.

Bitenc, Rebecca Anna. ‘Representations of Dementia in Narrative Fiction.’ *At the Interface / Proving the Boundaries*. Jg. 11, N° 84. 2012, 305-329.

Butler, Robert M. ‘Age-ism: Another Form of Bigotry’ *The Gerontologist*. Jg. 9, N° 4. 1969, 243-246.

Carbonnelle, Sylvie; Casini, Annalisa & Klein, Olivier. ‘Les représentations sociales de la démence: de l’alarmisme vers une image plus nuance. Une perspective socio-anthropologique et psychosociale.’ *Naar een dementievriendelijke samenleving*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. 2009.

Crawford, Patricia A. ‘“Grandma... What Gray Hair You Have!” Confronting Ageism in the Pages of Children’s Literature’ *Teaching and Learning Literature with Children and Young Adults*. Jg. 6, N° 1. 1996, 2-9.

DeFalco, Amelia. *Uncanny Subjects: Aging in Contemporary Narrative* Ohio: The Ohio State University. 2010

Dellmann-Jenkins, Mary & Yang, Lisa. ‘The Portrayal of Older People in Award-winning Literature for Children’ *Journal of Research in Childhood Education*. Jg. 12 N° 1. 1997, 96-100.

Deltoer, Bart. ‘Communicatietips voor een aangenaam contact met mensen met dementia.’ In: *Dementiewijzer: een waaier vol antwoorden rond dementie*. Brugge: expertisecentrum dementia Foton. 2011.

Fenwick, Geoff & Morrison, Angela. ‘Images of Grandparents in young children’s picture books in the United Kingdom.’ *New Review of Children’s Literature and Librarianship*. Jg. 7, N° 1. 2001, 127-145.

Ghesquière, Rita; Joosen, Vanessa & Van Lierop-Debrauwer, Helma (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact. 2014.

Gorp, Van, Baldwin & Vercruyse, Tom. ‘Frames and counter-frames giving meaning to dementia: A framing analysis of media content.’ *Social Science & Medicine*. Jg. 74. N°8. 2012: 1274-1281.

Gulette, Margaret Morganroth. *Agewise Fighting the New Ageism in America*. Chicago: The University of Chicago Press. 2011.

Joosen, Vanessa & Vloeberghs, Katrien. *Uitgelezen jeugdliteratuur* Leuven: LanooCampus & Biblion Uitgeverij, 2008.

Joosen, Vanessa. ‘Hoorcolleges voor het vak Jeugdliteratuur’ *notities door Liza Renders*. Universiteit Antwerpen. 2014.

Kuhlmey, J. & Kuhlmey, A. ‘Literatur und Medizin: die Demenz.’ *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*. Jg. 46, N° 3. 2013, 270-276.

Malloy, Lynn. ‘Thinking about dementia – a psychodynamic understanding of links between early infantile experience and dementia.’ *Psychoanalytic Psychotherapy*. Jg 23. N° 2. 2009, 109-120.

Manthorpe, Jill. ‘A Child’s Eye View: Dementia in Children’s Literature.’ *British Journal of Social Work*. Jg. 35, N° 3. 2005, 305-320.

McClure, Peggy. ‘Review: Agewise: Fighting the New Ageism in America.’ *Contemporary Sociology: A Journal of Reviews*. Jg. 41. N° 4. 2012, 490-492.

Peckover, Christopher. ‘Realizing the Natural self: Rousseau and the Current System of Education.’ *Philosophical Studies in Education*. Jg. 43. N°1. 2012, 84-94.

Peel, Elizabeth. ‘ ‘The living death of Alzheimer’s’ versus ‘Take a walk to keep dementia at bay’: representations of dementia in print media and carer discourse.’ *Sociology of Health and Illness*. Jg. 36, N° 6. 2014, 885-901.

Pinsent, Pat. ‘Crone or alien: the image of the grandmother in some recent picture books and illustrated texts.’ *New review of Children’s literature and Librarianship*. Jg 9, N°1. 2003, 41-55.

Rynck, De, Patrick. ‘ “Ik blijf een mens” Anders communiceren over dementia – een uitnodiging tot actie.” *Naar een dementievriendelijke samenleving*. Brussel: Koning Boudewijnstichting. 2011.

Uleners, Ann. “*Oma is niet meer dezelfde als vroeger, maar ze is nog steeds mijn oma. De allerliefste oma van de hele wereld.*” *De representatie van dementie in woord en beeld in Nederlandstalige prentenboeken voor kinderen*. Tilburg: Universiteit Tilburg, 2013-2014.

Vassilas, Christopher A. ‘Dementia and literature’ *Mindreadings literature and psychiatry*. Ed. Femi Oyeboode. London: The Royal College of Psychiatrists. 2009. PAGINA

Werner, Perla & Lowenstein, Ariela. ‘Grandparenthood and Dementia.’ *Clinical Gerontologist*. Jg. 23, N° 1/2. 2001, 115-129.

Zipes, Jack (red.) ; Paul, Lissa; Vallone, Lynne; Hunt, Peter & Avery, Gillian. *The Norton Anthology of Children’s Literature: The traditions in English*. New York/London: W. W. Norton & Company, Inc. 2005.

WEB

Boekenzoeker. Red. Stichting Lezen Vlaanderen, n.d. 16 april 2015.

<<http://boekenzoeker.org>>

Centraal Bestand Kinderboeken. OCLC, n.d. 16 april 2015.

<<http://picarta.pica.nl/xslt/DB=3.34/SET=3/TTL=1/>>

‘Wetenschappers hebben code gekraakt om cellen jong te houden’ *De Morgen*. De Persgroep Digital. 3 mei 2015. 4 mei 2015.

<<http://www.demorgen.be/wetenschap/wetenschappers-hebben-code-gekraakt-om-cellen-jong-te-houden-a2307453/>>

‘De Foto van Vlaanderen’ *deredactie.be*. Nieuwdienst en studiedienst VRT. 4 april 2014. 3 mei 2015.

<http://deredactie.be/static/VK2014/Jouwfoto/De_Foto_van_Vlaanderen_het_rapport.pdf>

‘Music For life steunt aidsweeskinderen’ *deredactie.be*. VRT. 28 juni 2010. 26 april 2015.

<<http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/cultuur%2Ben%2Bmedia/media/1.812771>>

‘Uitleg dementie’ *Gezondheidsplein*. Medical media BV. N.d. 26 april 2015. <<http://www.gezondheidsplein.nl/specials/verschillende-fasen-dementie/uitleg-dementie/item56834>>

‘Welke verschillende vormen van dementia zijn er?’ *Gezondheidsplein*. Medical media BV. N.d. 1 mei 2015.

<<http://www.gezondheidsplein.nl/specials/verschillende-fasen-dementie/uitleg-dementie/welke-verschillende-vormen-van-dementia-zijn-er/item56836>>

‘Earliest “Dementia” titles.’ *IMDb*. IMDb.com, Inc. N.d. 3 mei 2015.

<<http://www.imdb.com/search/keyword?keywords=dementia&sort=year,asc&mode=detail&page=1>>

‘Dementia statistics.’ *The Global Voice on Dementia*. Alzheimer’s Disease International, n.d. 16 april 2015. <<http://www.alz.co.uk/research/statistics>>

‘Media.’ *Van Dale*. Van Dale Uitgevers. n.d. 22 april 2015.

<<http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=media&lang=nn#.Vg7IArRgNyY>>

‘Music For Life oproep om dementia nooit meer te vergeten.’ *Vrt*. Vrt. 6 december 2012. 26 april 2015.

<<http://www.vrt.be/nieuws/2012/12/music-life-oproep-om-dementie-nooit-te-vergeten>>

